Э.К. СӘЛАХОВАНЫҢ «ТӘТЕШ ӨЯЗЕ ТАТАРЛАРЫНЫҢ КӨНКҮРЕШЕ ҺӘМ РУХИ ТОРМЫШЫ (XVIII йөз ахыры – XX йөз башы)» (Казан, 2023. 296 б.) КИТАБЫНА РЕЦЕНЗИЯ

Э.К. Сәлахованың «Тәтеш өязе татарларының көнкүреше һәм рухи тормышы (XVIII йөз ахыры – XX йөз башы)» монографиясе бу төбәкне, аның тарихын өйрәнү буенча татар телендә беренче комплекслы тикшеренү булып тора. Китапның максаты – Тәтеш өязендә гомер иткән татарларның көнкүрешен һәм рухи тормышын тасвирлау. Монографиядә өязнең иҗтимагый-сәяси, икътисади, рухи тормышы киңкырлы чыганаклар нигезендә яктыртыла. Игътибар шулай ук төбәкнең тарихи истәлекләренә, күренекле нәселләренә, үзенчәлекле гореф-гадәтләргә, аш-су традицияләренә дә бирелә. Монография галимнәргә, төбәк һәм нәсел тарихлары белән кызыксынучыларга адреслана.

Хәзерге вакытта Тәтеш өязе җирләре Татарстан Республикасының Тәтеш, Апас, Кама Тамагы һәм Буа районының бер өлешенә карый. Шунлыктан, хезмәттә шушы төбәкләрдә урнашкан торак пунктлар хакында, аның халкы, әлеге төбәктә барган иҗтимагый хәрәкәтләр турында сүз бара. Тәтеш төбәге тарихы берничә юнәлештә карала: төбәкнең бай археологик, эпиграфик, нумизматик истәлекләрен фәнни өйрәнү барышы һәм нәтиҗәләре, аның социаль-икътисади үсеше, рухи тормышы, мәгарифе, иҗтимагый вакыйгалар һәм хәрәкәтләр яктыртыла. Төбәк атаклы нәселләре аша да күзаллана. Моннан кала, хезмәттә мөһим иҗтимагый күренешләр, әлегә кадәр өйрәнелмәгән өлкәләргә игътибар бирелә. Алар арасында аеруча чукындыру һәм кире исламга кайту хәрәкәте, һәм шуңа бәйле, иман сагында торып, Туруханга сөрелгән шәхесләр язмышына аерым урын бирелә. Шулай ук халыкларның бер урыннан икенче урынга күчүләре, шуның нәтиҗәсендә авыллар белән аерым өлкәләр арасындагы тарихи бәйләнешләрне ачыклау фәнни тикшеренү эшендәге яңалыкларның берсе дип әйтергә була.

Китапның хронологик кысалары Тәтеш өязенең административ берәмлек булып яшәү вакыты белән бәйле, әмма географик яктан аның кысаларыннан чыгып киткән, чөнки өяз татарлары бөтен Тау ягы төбәгенең аерылгысыз өлешен тәшкил иткән.

Монографиянең структурасы кереш сүздән, алты бүлектән, нәтиҗәдән, чыганаклар һәм әдәбият исемлегеннән, кыскартулар һәм кушымталардан гыйбарәт. Беренче бүлектә Тәтеш төбәгенең археологик, нумизматик һәм эпиграфик һәйкәлләре карала. Материал Казан император университеты каршында эшләп килгән Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте экспедицияләре һәм Ш. Мәрҗани, Х. Фәезханов, К. Насыйри, Г. Әхмәровның төбәккә караган язмалары нигезендә төзелгән. Совет чоры һәм хәзерге заман тикшеренүләре дә җентекләп каралган. Һәйкәл-истәлекләрне тасвирлаганда автор аларны беренче булып ачкан галимнәрнең эшләренә мөрәҗәгать итә, татар мәгърифәтчеләренең язмалары белән тулыландыра.

Икенче бүлек алты параграфтан тора һәм төбәкнең социаль-икътисади үсешен яктырта. Беренче параграфта авыл хуҗалыгының торышы, җир биләү һәм җир мөнәсәбәтләренең үзенчәлекләре, төрле катламнарның хәле һәм социаль каршылыклар күрсәтелә. 1877–1878 еллардагы крестьян хәрәкәтенең төп вакыйгалары күзәтелә. Башка параграфларда һөнәрчелек һәм кәсепләр, сәүдә, атчылык, нефть разведкасы үсешләре турында мәгълүмат китерелә.

Вакыт чынбарлыгын чагылдыру өчен, ат урлау турында аерым сюжет бик урынлы дип саныйбыз. Тау ягындагы ат урлаучылар халык хәтерендә әле дә онытылмаган, алар фольклорда һәм нәфис әдәбиятта үз урыннарын алган.

Беренче бөтендөнья сугышы елларында Тәтеш өязе тормышы турындагы соңгы параграф бүлекнең гомуми эчтәлегеннән аерылып тора, әмма монографиянең әлеге структурасында ул урынлы һәм, һичшиксез, кызыклы дип уйлыйбыз. Э.К. Сәлахова бәетләрне һәм солдат хатларын анализлый, аларда сугыш авырлыкларын күтәрүче халыкның килеп чыккан фаҗигага мөнәсәбәте ачык чагыла. Кушымтада Тәтеш өязеннән Беренче бөтендөнья сугышына алынган һәм дәүләт тарафыннан бүләкләнгән хәрбиләрнең исемлеге китерелә.

Өченче бүлек Тәтеш төбәге татарларының рухи тормышына һәм традицион мәдәниятенә багышланган. Автор төбәкнең рухи тарихында эз калдырган яки төбәктән чыккан күренекле дин әһелләре турында мәгълүмат китерә, язма мәдәният һәм кульязма мирас турында сөйли, халык бәйрәмнәре һәм йолалары, Тау ягы татарларының милли аш-су үзенчәлекләре белән таныштыра. Икенче параграф, рус теле укытучысы Г. Әхмәров һәм мулла Х. Бикташев мөнәсәбәтләре мисалында, традиционистлар һәм җәдитчеләр арасындагы конфликтны күрсәтә. Автор, дәлилләр китереп, шуны исбатлый: кадимиләр дип аталган диндарлар надан ретроградлар һәм прогресс дошманнары булмаган: «бервакытта да традиционлыкка яңалыкны каршы куярга ярамый, берсе бик әйбәт булып, икенчесен бик начар итеп бәяләү бервакытта да үзен акламый», – ди автор. XIX–XX гасырлар чигендә традиционлык белән яңарыш көрәше, аның кискенлеге, җәмгыятьнең шул чордагы үз юлын табу омтылышы, җиңел генә бармаган үзгәреш юлы төрле хәл-вакыйгалар мисалында ачыла бара.

Дүртенче бүлек өяздә һәм Тәтеш шәһәрендә татарларның халык мәгарифе торышын тасвирлый. Автор беренче тапкыр төрле чыганакларга, шул исәптән моңарчы җәлеп ителмәгән архив эшләренә таянып, Тәтеш өязе мәктәп һәм мәдрәсәләре, аларны оештыручылар һәм мөгаллимнәр турындагы мәгълүматларны системалаштыра. Тәтеш рус-татар мәктәбе мөдире Ш. Салиховның күренекле рус язучысы Л.Н. Толстой белән хат алышуы турында архив материаллары укучылар өчен аеруча кызыклы булыр дип саныйбыз. Автор билгеләп үткәнчә: «Бөек рус язучысы, фәлсәфәсече Л.Н. Толстой белән аралаша алырлык, аның белән әңгәмә тотарлык татар яшьләренең булуы, аларның белем дәрәҗәсе, фикерләү югарылыгы XX йөз башы татар

җәмгыятенең күрсәткече була ала». Бу исә Тәтеш төбәгенең мөһим бер үзәк булуын да ассызыклый.

Бишенче бүлектә автор элек билгеле булмаган архив материаллары нигезендә Тәтеш өязе һәм Тау ягындагы яңа чукындырылган мөселманнарның исламга кайту хәрәкәте тарихын тәкъдим итә. Хәрәкәтнең лидерлары – гади авыл имамнары һәм крестьяннар. Аларның дистәләгәне Турухан краена, ерак Себергә сөргенгә җибәрелгән. Беренче Бөтенроссия халык санын алуга каршы тору белән бәйле вакыйгалар да өяздә киеренке төс алган. Аерым алганда, проблеманы кую буларак, татар мөселманнарының чуваш халкына йогынтысы турында мәгълүмат китерелә. Соңгы параграфта шәҗәрәләр, архив документлары һәм өлешчә туган якны өйрәнү материаллары буенча Тәтеш өязе татарларының башка татар төбәкләре белән бәйләнешләре күзәтелә.

«Тау ягының аткалы нәселләре һәм шәхесләре» дигән соңгы алтынчы бүлектә Морза Галишаһ нәселенең һәм авыл имамы Мортаза Фәйзов токымнарының татар халкының мәдәниятенә керткән өлеше күрсәтелгән: «Җәмгыятьнең рухи тормышында һәр авылның муллалары, имамнарының роле бихисап. Алар үзләренең мәхәлләләре, авыллары кысасында эш итеп тә, татар җәмгыятенең сыйфатлы үсешен, белемен, әхлагын булдыручы төп көчләр», – дип бәяли автор. Аерым параграф танылган хатын-кызларга багышланган, анда автор күренекле педагог, җәмәгать эшлеклесе һәм шагыйрә Маһруй Мозаффариянең чын туган көнен билгели алган һәм Туруханга сөрелгән имамнарның хатыннары турында тирән мәгълүмат биргән, гомумән, берничә хатын-кыз мисалында гына да җәмгыять тормышында, аның үсешүзгәрешендә татар хатын-кызының әһәмиятле роль уйнавы күрсәтелгән.

Кушымтада Олы Әтрәч авылының 1858 елгы ревизия кенәгәсе; мәчетләр төзү, дини вазифаларга раслау турындагы документлар; нәсел исемлекләре; чукындырылган татарларның мөселманлыкка кире кайтуы турындагы документлар; ике исем белән (православ һәм мөселман) йөргән чукындырылган татарлар исемлеге; Сөкәй нефть ятмасының 1913 елгы тасвирламасы; Беренче бөтендөнья сугышында бүләкләнгәннәр исемлеге; архив материаллары буенча автор тарафыннан төзелгән шәҗәрәләр урнаштырылган.

Монографиядә Тәтеш төбәге татар тарихында борынгы һәм мөһим бер үзәкләрнең берсе буларак күрсәтелә. Идел буе халыкларының тарихын өйрәнгәндә бу төбәкнең иҗтимагый һәм мәдәни тормышын тасвирлау тарихи белемнәрне тулыландыра. Аерым төбәкнең тарихы, анда барган вакыйгаларны сурәтләү зур тарихны детальләп күрсәтергә мөмкинлек бирә. Бу саллы фәнни хезмәт әлеге юнәлештә үз максатына тулысынча ирешкән дип әйтә алабыз. Э.К. Сәлахованың монографиясе тарих фәнендә үзенең лаеклы урынын алыр һәм башка төбәкләрне өйрәнүдә матур үрнәк булып торыр.

Абдуллин Хәлим Миңнулла улы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре